

А.Ә.Жанабекова¹, Б.Д.Карбозова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімінің менгерушісі, филология ғылымдарының докторы

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ДЫБЫСТАРЫН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ АУДАРУДАҒЫ БУЫН МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Латын қарпіне көшуде әліпби таңдау бірінші кезектегі жұмыс болса, әліпбидің бір нұсқасы таңдалғаннан кейін атқарылатын жұмыстар одан да күрделірек деуге болады. Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отыр. Осы шара тұсында «Рухани жаңғыру» идеясына сәйкес ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту қажеттілігін де тудырып отыр. Мақаланың негізгі мазмұны латын әліпбиіне көшу кезіндегі буын мәселесі болып табылады. Қазақ тілінің жаңа әліпбиін таңдауға бүкіл халық қатысты, ал орфография проблемасын одан әрі іске асыруда тіл мамандарының атқаратын қызметі зор.

Тірек сөздер: латын әліпбиі, буын, дыбыс, жаңа әліпби, орфография мәселелері.

А.А.Жанабекова¹, Б.Д.Карбозова²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, заведующий кафедрой прикладной лингвистики, доктор филологических наук

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, сотрудник кафедры прикладной лингвистики

ПРОБЛЕМА СЛОГА ПРИ ПЕРЕВОДЕ КАЗАХСКИХ ЗВУКОВ НА ЛАТИНИЦУ

Аннотация. Если при переходе на латиницу выбор алфавита является первоочередной задачей, то работа, которую необходимо выполнить после выбора одной из версий алфавита, еще более трудна. Перевод нашего государственного языка на латинский алфавит, прежде всего, в нынешний развитый, глобализированный, зрелый период, необходим как способ идти в ногу со временем и выходить в мировое пространство. Данное мероприятие вызвало необходимость возрождения национальных ценностей в соответствии с идеей «Рухани жаңғыру».

Основным содержанием статьи является проблема слога при переходе на латиницу. В выборе нового алфавита казахского языка принимал участие весь народ, а в

дальнейшей реализации проблемы орфографии сложная и ответственная роль принадлежит специалистам-языковедам.

Ключевые слова: латиница, слог, звук, новый алфавит, проблемы орфографии.

A.A.Zhanabekova¹, B.D.Karbozova²

Institute of Linguistics named A. Baitursynova, Head of the Department
of Applied Linguistics, Doctor of philological sciences

2Institute of Linguistics named A. Baitursynova, researcher of the Department
of Applied Linguistics

THE PROBLEM OF THE SYLLABLE IN THE TRANSMISSION OF KAZAKH SOUNDS BY LATIN GRAPHICS

Annotation. If the choice of the alphabet is the first priority when switching to the Latin alphabet, then after choosing one of the alphabet options, you can say that the work becomes even more difficult. Translation of the state language into the Latin alphabet, first of all, in the modern developed, globalized, mature period, does not lag behind the trends of the time, creates the need as one of the ways to enter the world space. This event called for the revival of national values in accordance with the idea of «Rukhani zhangyru».

The main content of the article is the problem of the syllable in the process of transition to the Latin script. The whole people took part in the choice of the new alphabet of the Kazakh language; and in the further realization of the problem of spelling, a complex and responsible role is allocated to linguists.

Keywords: Latin script, syllable, sound, new alphabet, spelling problems.

А.Байтұрсынұлы сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей, өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын қарастыра келіп, «Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар» деп, буын түрлерін саралап береді [1, 344-345-бб.]. Сондағы «буыншы» әріптеріміз дауысты дыбыстар болып шығады. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін «әлгі әріптер кіріспейтін буын» болмайды дейді.

Проф. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен [2, 361-б.]. «Фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын буын дейміз. Демек, буын экспирация арқылы (өкпелегі ауаны сыртқа шығару арқылы) жасалады», – дей келіп, осы үрдісті проф. І.Кенесбаев та ұстанады, буын түрлерін ашық, тұйық және бітеу деп бөліп, олардың алты түрлі дыбыс құрамын көрсетеді [3, 260-261-бб.]. Буын сипатын, түрлерін, жігін, дыбыс құрамын кеңінен талдаған С.Мырзабеков: «Буын – ... ауаның кілт үзілуінің не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке (дауысты) дыбыс, не дыбыстар (дауысты, дауыссыз) тобы» деген анықтама береді [4, 103-б.].

Буын құбылысын сингармонизммен тікелей байланыстыра отырып, проф. Ә.Жүнісбеков «Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығы

ғынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады», – деп теориялық қорытынды жасайды [5, 24-25-бб.]. Латын қарпіне әліпби ауыстыру ісінде Ә.Жүнісбектің буын мәселесіне қатысты зерттеулерінің маңызы зор.

Латын қарпіне көшуде әліпби таңдау бірінші кезектегі жұмыс болса, әліпби-дің бір нұсқасы таңдалғаннан кейін атқарылатын жұмыстар одан да күрделірек деуге болады. Әсіресе, кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын. Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ту, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын.

Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отырса, осы шара тұсында «Рухани жаңғыру» [6] идеясына сәйкес ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту қажеттілігінде тудырып отыр. Әліпби таңдау ісіне жалпы халық болып атсалысса, ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі. Мұны екінші кезектегі үлкен шара деп санау қажет. Өйткені мемлекеттік тіл қазақ тілінің дыбыстық жүйесін әліпби ауыстыру қарсаңында қайта реформалау тіліміздің ұлттық сипатын жоғалтпаудың, оның жасампаздығы мен өміршеңдігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болмақ. Бұл ретте нақты лингвистикалық шаралар мыналар:

Ең бірінші, **қазақ тілінің төл құрамына қатысты реформа жасау керек.** Бұл ретте қазақ тілі дыбыстарының тіркесім заңдылықтарына сәйкес келмейтін, буынға бөлінбейтін, тасымалдануы қиын сөздер құрамын жаңарту керек. Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* дыбыстары бар сөздер. Бұл дыбыстармен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйесінде, оның ішінде классификация жасауда екіжақты болуы (бірде дауыссыз, бірде дауысты), буын жігін бұзуы, тасымалдауда қиындық тудыруы құрамында *и*, *у* дыбыстары бар сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етеді. Бұл қандай сөздер?

Солардың бірі – құрамында *и* дыбысы бар сөздер: зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер: *тиін, киім, киік, кийіз, кийт, тыын, дйірмен, жиек, қисын, қиял, тиек, жиен, ниет, жиілік, кие, иие, иикізат, ииқыл, қисын, жинақ*, т.б.; сын есімдер: *қиын, жиі, тиісті, биік, киелі, биязы, иикі, тиесілі* т.б.; етістіктер: *тие, тиіс, жиіс, жина, қина, кийн, жиіркен, биікте* т.б.; үстеулер: *биыл*.

Бұл сөздер буынға бөлінбейді, соған сәйкес тасымалданбайды. Сонымен қатар қазақ тілінің заңдылығы бойынша екі дауысты қатар келмейді. Ал жоғарыдағы сөздердегі *и* дыбысын дауысты деп танымыз ба, дауыссыз деп танымыз ба? Онда *и* дыбысын дауыссызға жатқызатын болсақ, тағы да буын ішінде дауыссыз дыбыстар тіркеспейтіні белгілі. Олай болса, *и* дыбысы қайдан шықты деген сұрақ туындайды. Біздіңше, бұл сөздерде *и* дыбысы *ii/yy* дыбыстарының орнына алынған. Бұл сөздерді буынға бөлгенде былай ғана бөле аламыз:

– зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер: *тиін* – ***тййін***, *киім* – ***кййім***, *киік* – ***кййік***, *киіз* – ***кййіз***, *кийт* – ***кйййт***, *тыын* – ***тййын***, *дйірмен* – ***дййірмен***, *жиек* – ***жййек***, *қисын* – ***қййсын***, *қиял* – ***қййял***, *тие* – ***тййек***, *жиен* – ***жййен***, *ниет* – ***нййет***,

жүйлік – **жүйілік**, кие – **кйе**, ише – **ийе**, ишкізат – **ийкізат**, ишқыл – **шйқыл**, қысын – **қйысын**, жинақ – **жыйнақ**, жиын – **жыйын** т.б.

латынмен: ti`in – tii`in, ki`im – kii`im, ki`ik – kii`ik, ki`iz – kii`iz, ki`it – kii`it, ti`yn – tui`yn, di`irgen – dii`irgen, ji`ek – jii`ek, qi`syn – qyi`syn, qi`ial – qyi`al, ti`ek – tii`ek, ji`en – jii`en, ni`et – nii`et, ji`ilik – jii`ilik, ki`e – kii`e, s`i`e – s`ii`e, s`i`kizat – s`ii`kizat, s`i`qyl – s`yi`qyl, qi`syn – qyi`syn, ji`naq – jyi`naq, ji`yn – jyi`yn т.б.

сын есімдер: қиын – **қйыын**, жиі – **жйі**, тиісті – **тйісті**, биік – **бйік**, киелі – **кйелі**, биязы – **бйязы**, ишкі – **ийкі**, тиесілі – **тйесілі** т.б.;

латынмен: qi`yn – qyi`yn, ji`i – jii`i, ti`isti – tii`isti, bi`ik – bii`ik, ki`eli – kii`eli, bi`iazu – buy`azy, s`i`ki – s`ii`ki, ti`esili – tii`esili т.б.;

етістіктер: тие – **тйе**, тиіс – **тйіс**, жиыс – **жйыс**, жина – **жйина**, қина – **қйина**, кин – **кйін**, жиіркен – **жйіркен**, биікте – **бйікте** т.б.;

латынмен: ti`e – tii`e, ti`is – tii`is, ji`ys – jyi`ys, ji`na – jyi`na, qi`na – qyi`na, ki`in – kii`in, ji`irken – jii`irken, bi`ikte – bii`ikte т.б.;

үстеулер: биыл – **бйыл**.

латынмен: bi`yl – buy`yl.

Алайда бұл сөздерді енді қаріп тани бастаған балаға буынға бөлдірсек, айтуда қосылып тұрған *ы/і* дыбыстарын жазуда (көзтанымда) көрмегендіктен, бұлай дыбыстамайды. Баланың дыбыстауы былай болады: *ти-иін, ки-иін, ки-иік, ки-иіз, жи-иек* т.б. Мұны да қиындықтардың бірі делік. Осы сияқты жоғарыда берілген үш, төрт әріптен тұратындары тасымалданбайды. Мұны екі делік. Сонымен қатар дауысты дыбыстардың қатар келуі мен дауыссыз дыбыстардың буын ішінде қатар келуі қазақ тілінің заңдылығына сәйкес келмейді екен. Олай болса, жоғарыда берілген сөздерді қалай жазамыз деген сұрақ ойлануды, талқылауды қажет ететіні даусыз.

Ал егер жоғарыдағы *и* дыбысымен келген сөздерді айтылым бойынша *ы/і* дыбыстарымен қосып жазатын болсақ, *и* дыбысының басқа да позицияларын осыған сәйкестендіру керек болады. Мысалы, *и* дыбысы сөз соңында келетін зат есімдер: *алди, сәби, әліпби, ылди* т.б. сөздерін қалай жазамыз? Бұл дыбыстарын қосар болсақ, *алди – алдй, сәби – сәбй, әліпби – әліпбй, ылди – ылдй* болар еді.

Латынмен: a`ldi – a`ldii`, sa`bi – sa`bii`, a`lipbi – a`lipbii`, yldi – yldyi`

Бұл сөздерге енді тәуелдік жалғауын жалғасақ, тағы да *и* дауыстысына *ы/і* дыбысын жалғап, ережеге қайшы келеміз: *алди, сәби, әліпби*. Ендеше тәуелдікпен келгенде *алдй, сәбй, әліпбй* деп жазу керек болады. Бұлай жазу тіл дыбыстарының ережесіне сәйкес келіп, буынға, тасымалға бөлуге де ыңғайлы болар еді. Алайда көп уақыт бойы *сәби, алди, әліпби* сөздеріне *і* дыбысын алдынан қосып жазу (*алдйй, сәбйй, әліпбйй – a`ldii`i, sa`bii`i, a`lipbii`i*) көзге жат көрінері әбден мүмкін.

И дыбысымен келген жоғарыдағы сөздерді *ы/і* қысандарды қосып жазар болсақ, мынадай сөздерді де соған сәйкес жазу керек болады.

Сын есімдер: *діни – дйній, рухани – руханйй, мәдени – мәденйй, әдеби – әдебйй, қазақи – қазақйй, кітаби – кітабйй, адами – адамйй, саяси – сайасйй, әскери – әскерйй* т.б.;

Латынмен: dini – dinii`, ru`xani – ru`xanyi`, ma`deni – ma`denii`, a`debi – a`debii`, qazaqi – qazaqyi`, kitabi – kitabii`, adami – adamyi`, saiasi – sai`asyi`, a`skeri – a`skerii` т.б.;

Осы сияқты *и* дыбысымен аяқталатын етістіктеріміз баршылық.

Етістіктер: *теңки, мөли, мелши, кірти, күржи, көнти, көмти, бүкии, дүңки, қыл-*

жи, бұрти, делди, дүрди, кеки, керди, түкси, үрти, шерми, шииди, ілми, жылми т.б. Бұл етістіктерге *ып/ін* көсемше тұлғалары жалғанады: *теңкиіп, мөлиіп, мелишиіп, кіртиіп* т.б. *И* дыбысы бұл сөздерде дауысты болса, *п* варианты жалғанған болар еді. Демек, бұл жерде дауыссыз делік, онда буын ішінде екі дауыссыз қатар тұрмауы керек еді. Тағы да қайшылық туындайды. Мұндай қайшылық буын мен тасымалда да байқалады. Ендеше оларды қысаң дауыстылармен қосып жазар болсақ: *теңки – теңкій, мөли – мөлій, мелиш – мелишій, кірти – кіртій, күржи – күржісй, көнти – көнтій, көмти – көмпій, бүкиш – бүкишій, дүңки – дүңкій, қылжи – қылжысй, бұрти – бұртый, делди – делдій, дүрди – дүрдій, кеки – кекій, керди – кердій, түкси – түксій, үрти – үртіі, шерм – шерміі, шииди – шийдіі, ілми – ілміі, жылми – жылмыі* т.б.

Латынмен: *ten'ki' – ten'kii', mo'li' – mo'lii', mels'i' – mels'ii', kirti' – kirtii', ku'rji' – ku'rjii', ko'nti' – ko'ntii', ko'mpi' – ko'mpii', bu'ks'i' – bu'ks'ii', du'n'ki' – du'n'kii', qylji' – qyljii', burti' – burtyi', deldi' – deldii', du'rđi' – du'rđii', keki' – kekiі', kerdi' – kerdii', tu'ksi' – tu'ksii', u'rpi' – u'rpii', s'erġm – s'erġmii', s'i'di' – s'ii'dii', ilmi' – ilmii', jylmi' – jylmyi'* t.b.

Жоғарыдағы принципті ұстанар болсақ, екі әріптен тұратын *ми, би, жи, ки, қи, ти* сияқты сөздерді де былай жазу керек болады: *мый, бій, кій, қый, тій*.

Латынмен: *myi', bii', kii', qyi', tii'*.

И дыбысы сөз басында да кездеседі. Бұл жағдайда ол тек жіңішке сөздермен ғана келеді. Бұл сөздерді айтқанда, *і* қысаң дыбысы естіледі. Егер жоғарыдағы талдауларымызға сүйеніп, ұзақ *и* дыбысы қазақ тілінде жоқ дер болсақ, бұл сөздеріне де *і* қысаң дыбысын қосып жазуымыз керек болады:

Заг есімдер: *іірім – ііірім, ііс – іііс, іісмай – ііісмай, ііін – іііін, ііелік – іііелік, іінағаш – ііінағаш, ііе – іііе, ііек – іііек, ііеленуші – іііеленуші, ііелік – іііелік* т.б.;

Латынмен: *i'igim – ii'igim, i'is – ii'is, i'ismai' – ii'ismai', i'in – ii'in, i'nelik – ii'nelik, i'inag'as' – ii'inag'as', i'e – ii'e, i'ek – ii'ek, i'eleny's'i' – ii'eleny's'i', i'elik – ii'elik* t.b.;

Сын есімдер: *іілгіш – ііілгіш, ііссіз – іііссіз, іікемді – ііікемді* т.б.;

Латынмен: *i'ilgis' – ii'ilgis', i'issiz – ii'issiz, i'kemdi – ii'kemdi* t.b.;

Етістіктер: *іілі – ііілі, іі – ііі, іір – ііір, ііске – іііске, ііелен – іііелен, ііемден – іііемден* т.б.

Латынмен: *i'il – ii'il, i'i – ii'i, i'ir – ii'ir, i'iske – ii'iske, i'elen – ii'elen, i'emden – ii'emden* t.b.

Сөз соңындағы *я* және *е* дыбыстарының алдында *и* дыбысы келетін сөздер де бір жағы *и*, екіншіден, *я* дыбысының қатар келуімен күрделі.

Заг есімдер: *қария – қарыйа, құтия – құныйа, дария – дарыйа, зиялы – зыйалы, зиян – зыйан, қиян – қыйан, қиянат – қыйанат, сияпат – сыйапат, дүние – дүнийе, тәрбие – тәрбіе, несие – несіе, әулие – әуліе* т.б.;

Латынмен: *qari'ia – qaryi'a, quri'ia – quryi'a, dari'ia – daryi'a, zi'ialy – zyi'aly, zi'ian – zyi'an, qi'ian – qyi'an, qi'ianat – qyi'anat, si'iapat – syi'apat, du'ni'e – du'nii'e, ta'rbi'e – ta'rbii'e, nesi'e – nesii'e, a'y'li'e – a'y'lii'e* t.b.;

Сын есімдер: *жария – жарыйа* т.б.

Латынмен: *jari'ia – jaryi'a* t.b.

Бұл сөздер дұрысында қысаң дыбыспен дыбысталады. Алайда жазуда *қария, құтия, зиялы, сияпат* т.б. болып жазылған соң, айтуда да солай қысып дыбыстап кеткенбіз.

Сондай-ақ: *ниет – нийет, мәдениет – мәденійет, өсиет – өсііет, қасиет – қасііет, әдебиет – әдебііет, өркеніет – өркенііет, тәжірибе – тәжіріібе* т.б. сөздерде қысаң *і* дыбысын қосып жазу да бірізділік үшін қажет.

Латынмен: ni`et – nii`et, ma`deni`et – ma`denii`et, o`si`et – o`sii`et, qasi`et – qasii`et, a`debi`et – a`debii`et, o`rkeni`et – o`rkenii`et, ta`jiri`be – ta`jirii`be

Демек, құрамында *и* дыбысы бар сөздер туралы айтылғандарымызды қорытындылар болсақ, біз не *и* дыбысын ереже қайшылығы, буын, тасымалдануына қарамай, бұрынғыша сол күйінде қалдыру керек не *киім, қиын* сөздерін *кйім, қыйын* тұлғасына өзгертіп жазар болсақ, құрамында *и* дыбысы бар сөздердің барлығын жоғарыдағыдай етіп жазу қажет болады.

Ендігі проблема мәтіндерді автоматты аударма жасауға да қатысты. Егер *и* дыбысы бар сөздерді *ы/й* қысаң дыбысын қосып жазар болсақ, программаға *и* дыбысын *ый/йй*-дің қайсысына ауыстыру қажеттігін белгілеп беруіміз қажет. Ол үшін құрамында *и* дыбысы бар сөздерді тізімдеп біртіндеп ауыстыруға болады. Не болмаса *и* дыбысымен келетін сөздерді жүйелеп, формальды модельге түсіріп, программаға нұсқаулық (ереже) етіп дайындайды. Олай етпесе, программа жап-пай ауыстыра салады да, түсініксіз сөздер орын алады. Сондықтан, **мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін сөздердің емлесі программаға үшін қажет.**

Бұл сөздерді осылайша жазу оларды буынға және соған сәйкес тасымалға бөлуге де мүмкіндік береді. Осындай жаңартпалар бірсыпыра. Жоғарыда айтып отырғанымыз тек төл сөздерімізге, оның ішінде «И» дыбысына ғана қатысты. Осы сияқты емледе проблема туғызатын мәселелер *у, я, ю* дыбыстарына қатысты сөздерді жазу.

Тіліміздің сөздік құрамы төл сөздер ғана емес, *кірме сөздер*, сонымен қатар сөз-жасамдық тәсілдер арқылы жасалған *қос сөздер, біріккен сөздер* т.б. Бұл орайда да емле мәселесі баршылық. Түптеп келгенде, әліпби ауыстыруда ең алдымен, осындай сөздердің емлесін жөндеп алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирилл қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе. Өйткені автоматты аударма жасау, ол әріпті әріппен ауыстыра салу емес.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 32 б.
- [2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 102 б.
- [3] Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1975. – 302 б.
- [4] Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
- [5] Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 97 с.
- [6] Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 5 б.